

Κεφάλαιο 6

Σύνοψη

Το παρόν κεφάλαιο εισάγει την ηθική θεωρία του care και παρακολουθεί τα διαδοχικά βήματα εξέλιξής της, διατρέχοντας τη σκέψη των κυριότερων διανοητών που συγκρότησαν το care ως μία αυτοτελή ηθική θεωρία. Παρακολουθεί, επίσης, την εξέλιξη της ηθικής του care από μία γυναικεία ηθική σε μία φεμινιστική ηθική που σχηματίζεται κατ' αντιπαράθεση προς την ηθική των δικαιωμάτων ή της δικαιοσύνης. Αποτυπώνει, τέλος, τα σημαντικότερα δικαιοπολιτικά συμπεράσματα, τα οποία προτείνει ως βελτιωτικές λύσεις για μία περιεκτικότερη δικαιοσύνη η θεωρία αυτή.

6. Δεύτερο Φεμινιστικό Κύμα: ο αμερικανικός φεμινισμός της διαφοράς. Η «διαφορετική φωνή» της Carol Gilligan και η ηθική της φροντίδας

6.1 Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Με τη λέξη «φροντίδα(ες)» (care), η κοινή αντίληψη περιγράφει ένα ευρύ φάσμα απασχολήσεων και δραστηριοτήτων, αλλά και ποικίλους τύπους και χώρους εμπειρίας (Μαροπούλου, 2011). Παραπέμπει, μέσω αυτής της λέξης, σε πρόσωπα συνώνυμα της τρωτότητας και της ευθραυστότητας, τα παιδιά, τους γέροντες, τους πάσχοντες, τα άτομα με ειδικές ανάγκες και αναφέρεται στην παρεχόμενη σε αυτά υποστηρικτική βοήθεια προκειμένου να επιτελέσουν διάφορες προσωπικές πράξεις απαραίτητες για τη ζωή τους. Αναφέρεται, επίσης, στις δραστηριότητες που αναπτύσσονται ή είναι συναρτημένες με το περιβάλλον του οίκου και οι οποίες στοχεύουν στην ικανοποίηση των θεμελιωδών για την επιβίωση, καθημερινών αναγκών των εξαρτώμενων από αυτόν μελών του, σίτιση, καθαριότητα, περίθαλψη κλπ. Επίσης, παραπέμπει στις ανάγκες που εντάσσονται προς κάλυψη σήμερα στον τομέα δράσης των (δημόσιων και ιδιωτικών) θεσμοθετημένων υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας, στο πλαίσιο των οικονομικά προηγμένων δυτικών δημοκρατιών. Με άλλα λόγια, η λέξη φροντίδα ανακαλεί ετερογενείς και πολλαπλές παραστάσεις του καθημέρινου βίου: πολλά τα πεδία και τα καθεστώτα φροντίδας, πολλά τα πρόσωπα των εξαρτώμενων από άλλους ανθρώπων για την κάλυψη των αναγκών τους, πολλές οι μορφές της φροντίδας προς εκείνους. Και βέβαια, σε επίπεδο κοινωνικών αναπαραστάσεων, η λέξη φροντίδα παραπέμπει στις κοινωνικές κατηγορίες με τις οποίες κατεξοχήν έχει συνδεθεί ως «αποστολή»: τις γυναίκες, το κάθε λογής υπηρετικό και βοηθητικό προσωπικό, τους εκπαιδευτικούς λειτουργούς, τους λειτουργούς υγείας κλπ.

Παρά, πάντως, την καθολικότητά τους και την κεντρικότητά τους για την ανθρώπινη ζωή, και παρά το ότι οι φροντίδες συγκροτούν ένα πολύ μεγάλο μέρος της σύγχρονης καθημερινότητας και παρόλο που όλοι αποδέχονται τη θέση πως η ποιότητα των φροντίδων και των υπηρεσιών που αντιστοιχούν σ' αυτές είναι, σήμερα, κριτήριο πολιτισμού και κοινωνικής προόδου, αποτελεί κοινή διαπίστωση πως τόσο η επιστημονική περιγραφή της κοινωνικής πραγματικότητας του κόσμου των «φροντίδων» όσο και η έννοια του «φροντίζουν»¹ είναι παραμελημένες, από θεωρητική (πολιτική και κοινωνική) σκοπιά. Οι «φροντίδες» είναι κατακερματισμένες σε ποικίλα και διαφορετικά πρακτικά πεδία και είναι πάντοτε πληθυντικού αριθμού.

Με τα ερωτήματα τού φροντίζουν (ποια είναι η ταυτότητά του; ποια τα χαρακτηριστικά του;) καταπιάνεται ένα σχετικά πρόσφατο θεωρητικό ρεύμα, γνωστό στον αγγλοσαξονικό χώρο ως ηθική ή οπτική της φροντίδας (care)². Εκκινώντας από το χώρο της φεμινιστικής κριτικής, και σήμερα τροφοδοτούμενο πλέον και από συναφείς ερευνητικές κατευθύνσεις άλλων χώρων των κοινωνικών επιστημών, το ρεύμα αυτό επικεντρώνεται στην ανάλυση της φροντίδας (care), τόσο ως προς τις πραγματικές της διαστάσεις –την κάλυψη πραγματικών και διακριτών αναγκών– όσο και ως προς το περιεχόμενο ενός είδους σχέσεων που συνάπτουν οι άνθρωποι ως ηθικά δρώντα υποκείμενα (moral agents), τις σχέσεις φροντίδας (care).

Εν είδει εισαγωγής στη σχετική προβληματική, αναφέρουμε, πως το φροντίζουν/ care γίνεται αντιληπτό ως η πολιτισμικά και ιστορικά οριζόμενη ανθρώπινη διάθεση και δραστηριότητα που προορίζεται να αναγνωρίσει τις προσωπικές ανάγκες άλλων ανθρώπων και να ανταποκριθεί σε αυτές. Όπως προκύπτει από αυτή τη διάγνωση, το care είναι μια διφυής έννοια που παραπέμπει σε δύο νοηματικά κατάστιχα. Από το πρώτο απορρέει το στοιχείο του συναισθήματος: μια «ενδιάθετη κατάσταση», μια ηθική-συναισθηματική στάση (dispositional state): μια προσοχή, ένα ενδιαφέρον για τον άλλον που αναπτύσσεται και απορρέει από

ένα αίσθημα ευθύνης γι' αυτόν. Από το δεύτερο απορρέει μια υλική-επιτελεστική δραστηριότητα, μια απλή ή σύνθετη τεχνική δεξιότητα (*savoir-faire*): το σύνολο των πρακτικών ενεργειών που πραγματοποιούνται ως υλική έκφραση των αισθημάτων ευθύνης και ενδιαφέροντος προκειμένου ο άλλος «να νοιώσει καλά», «να είναι καλά».

Ωστόσο, το θεωρητικό αυτό εγχείρημα δεν αρκείται στη διαπίστωση αυτής της διφυΐας, ούτε στη διερεύνηση συναφών ζητημάτων (ποιο το μέτρο του ηθικού-συναισθηματικού και ποιο το μέτρο της δουλειάς; Πώς συναρθρώνονται αυτά τα δύο;). Στο στόχαστρό του μπαίνουν, προγραμματικά, δύο επισημάνσεις αναφορικά με το *care* υπό τη διπλή του διάσταση: ενώ πρόκειται για μια εντελώς κρίσιμη και καίριας σημασίας για την κοινωνική ζωή όλων μας ηθική στάση και δραστηριότητα, έχει μια εντελώς υποτιμημένη, υποβαθμισμένη και «αφανή» θέση στη δημόσια σφαίρα. Οι μείζονες θεωρητικές συμβολές που αναπτύσσονται εντός αυτού του πλαισίου, παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις τους, συναντώνται σε δύο προτάγματα: να προβληματοποιήσουν τις αιτίες υποβάθμισης και την έλλειψη αξίας και προσοχής προς το *care* και να στρατευτούν στην αναζήτηση τρόπων επαναναξιοδότησής του, τόσο ως ηθικού μεγέθους αξίας όσο και ως πολιτικά σημαντικής πρακτικής, περιλαμβάνοντας, όπως είναι φυσικό, και την κριτική διερώτηση γύρω από τους λόγους που μέχρι τώρα το (δια)τηρούν στη δημόσια αφάνεια. Η θεώρηση του *care* γίνεται μέσα από μια ευρύτερη ηθική και πολιτική κριτική οπτική των κυρίαρχων ηθικοπολιτικών θεωριών, η οποία *ταυτόχρονα θέτει* ένα αίτημα δικαιότερης και «αλλιώτικης» κατανομής του εντός των σύγχρονων κοινωνιών, καθώς και ένα αίτημα δημιουργίας όρων που θα επιτρέψουν τη θετική, δημόσια αναγνώρισή του ως κρίσιμου και ζωτικής σημασίας παράγοντα για τις σύγχρονες δυτικές δημοκρατίες. Με άλλα λόγια, η πολιτική δημοκρατία, δίχως μια ευαίσθητη διαχείριση των ανισοτήτων ως προς το *care*, δίχως μια ίση πρόσβαση σ' αυτό, δίχως έναν ουσιαστικό εκδημοκρατισμό του, είναι μια λειψή, μια φτωχή δημοκρατία. Το ενδιαφέρον είναι πως το έλλειμμα μιας θεωρητικής επεξεργασίας του *care* διαπιστώνεται την ίδια εποχή που οι αναπτυσσόμενες βιομηχανικά δυτικές κοινωνίες γίνονται μάρτυρες και έρχονται αντιμέτωπες με το φαινόμενο που αποκλήθηκε «κρίση ή έλλειμμα του *care*», δηλαδή τη στιγμή που αυτό μπαίνει ως πρόβλημα στη δημόσια *agenda*, ως έλλειψη των «παραδοσιακών» ανθρώπινων πόρων και δομών για να αναλάβουν τις «φροντίδες». Η κρίση³, αλλά και η αυξημένη ανάγκη του *care* στο εσωτερικό αυτών των κοινωνιών, είναι πολυπαραγοντική: η επέκταση του προσδόκιμου ζωής, η ανάγκη του δεύτερου μισθού στο εσωτερικό του σύγχρονου δυτικού νοικοκυριού, η μαζική έξοδος των παραδοσιακά επιφορτισμένων με τη φροντίδα γυναικών στην αγορά εργασίας –γεγονός που μειώνει τη διαθεσιμότητά τους–, η συρρίκνωση του μεγέθους των νοικοκυριών (πυρηνικά νοικοκυριά) και της διαγενεακής συγκατοίκησης, η διεκδίκηση εκ μέρους των γυναικών προσωπικής απεμπλοκής τους από τον ρόλο της τροφού και της φορέως οικογενειακής φροντίδας, η αστάθεια του οικογενειακού δεσμού, που καθιστά εύθραυστες τις άτυπες μορφές αλληλεγγύης, αγωγός των οποίων ήταν κάποτε η οικογένεια, είναι κάποιοι από τους λόγους για τους οποίους στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες το *care* λιγοστεύει.

6.1.1 Care: Η φεμινιστική διαδρομή μιας έννοιας: από την «ψυχή» στο «πολιτικό»

Η ιδρυτική στιγμή για την ανάδυση της έννοιας του *care* εντοπίζεται στο χώρο της εξελικτικής ψυχολογίας τη δεκαετία του 1980 με το βιβλίο της Αμερικανίδας ψυχολόγου Carol Gilligan *In a different voice. Psychological Theory and Women's Development* (1982). Το βιβλίο αυτό αποτελεί μια φεμινιστική κριτική απάντηση της, θεμελιωμένης σε εμπειρικά πορίσματα, θεωρίας των σταδίων ηθικής εξέλιξης του ανθρώπου, την οποία είχε διατυπώσει ο Αμερικανός εξελικτικιστής ψυχολόγος Lawrence Kohlberg στο βιβλίο του *The Philosophy of Moral Development* (1981). Η C. Gilligan για πρώτη φορά εντόπισε (διέκρινε) και ονομάτισε ηθική του φροντίζειν (*ethics of care*), ένα διαφορετικό παράδειγμα ηθικής στάσης, εναλλακτικό του κυρίαρχου παραδείγματος, το οποίο και ονομάτισε, με τη σειρά του, «ηθική της δικαιοσύνης» (ηθική των δικαιωμάτων). Το βιβλίο της και η θεωρία της ηθικής του *care* άσκησαν τεράστια επιρροή στην ανάπτυξη του δεύτερου κύματος φεμινισμού στις ΗΠΑ, γνωστού ως *αμερικανικού φεμινισμού της διαφοράς*.

6.1.2 Η ανθρώπινη ηθική εξέλιξη (ανάπτυξη) κατά τον Lawrence Kohlberg

Ο μαθητής του Jean Piaget, Lawrence Kohlberg⁴ μελέτησε την εξέλιξη της ηθικής ανάπτυξης (προσοχή! δεν αξιολόγησε την ποιότητα των ηθικών επιχειρημάτων, αλλά το είδος της επιχειρηματολογίας που

αναπτύσσουμε, τον τρόπο με τον οποίο σκεφτόμαστε ηθικά ζητήματα, δηλαδή το πώς κρίνουμε καταστάσεις που περιέχουν ηθικές συγκρούσεις και αναζητούν ηθικές επιλογές) μέσα από μια εμπειρική έρευνα, με τη μέθοδο της συνέντευξης-απαντήσεων γύρω από υποθετικά ηθικά διλήμματα, στην οποία συμμετείχε μια ομάδα 84 παιδιών-εφήβων επί είκοσι χρόνια. Τα ευρήματα της έρευνας ταξινομήθηκαν σε μια κλίμακα ηθικής εξέλιξης τριών σταδίων: (α) το προσυμβατικό ή εγωκεντρικό στάδιο, (β) το συμβατικό/κομορμιστικό στάδιο (το στάδιο της παθητικής συμμόρφωσης με τις κυρίαρχες αντιλήψεις και τους κανόνες της πλειοψηφίας) και (γ) το μετασυμβατικό στάδιο ή **στάδιο** της (αντικειμενικής και αφηρημένης) **δικαιοσύνης**.

Η ρασιοναλιστική θεωρία της ηθικο-ψυχολογικής ανάπτυξης του L. Kohlberg θεωρεί ως ηθικά ώριμο υποκείμενο εκείνο που με αυτόνομο και ορθολογικό τρόπο κατανοεί αφηρημένες ηθικές αρχές και δεσμεύεται από αυτές, ταυτίζοντας την ηθική ωριμότητα του ανθρώπου με την εξατομίκευση, την αυτονομία, την κατανόηση δεοντικών αρχών συνδεδεμένων με το σεβασμό του προσώπου και την αμεροληψία στην κατανομή αγαθών και δικαιωμάτων.

Σύμφωνα με τη θεωρία των τριών σταδίων και των έξι βαθμίδων ηθικής ωριμότητας του L. Kohlberg, η διαδικασία ηθικής ενηλικίωσης του ανθρώπου νοείται ως μετάβαση από ένα κατώτερο σε ένα ανώτερο στάδιο ως εξής:

Τα τρία στάδια με τις δύο εσωτερικές τους διαβαθμίσεις έχουν ως εξής:

A) Το προ-συμβατικό (preconventional), εγωκεντρικό στάδιο:

- 1) Το άτομο θεωρεί καλό αυτό που του εξασφαλίζει έπαινο/ αναγνώριση και αποφυγή της τιμωρίας.
- 2) Το άτομο πρωτίστως ενδιαφέρεται να ικανοποιήσει με εγωιστικό τρόπο τις ανάγκες του, αν και σκέπτεται κάπως το ζήτημα της αμοιβαιότητας (με κτύπησες – σε κτυπώ, εκδίκηση).

Στο επίπεδο αυτό διαπιστώνεται αδυναμία διαμόρφωσης μιας κοινωνικής οπτικής. Οι ηθικές επιλογές απορρέουν από ατομικές ανάγκες.

B) Το συμβατικό (conventional) παθητικό (κομορμιστικό) στάδιο:

- 1) Το άτομο κρίνει ως αγαθό αυτό που είναι αρεστό ή και αναμενόμενο από τους άλλους. Πρόκειται γι' αυτό που αποκαλείται συμβατική ηθική.

2) Το άτομο θεωρεί πως η συμμόρφωση στις κυρίαρχες αντιλήψεις και στους κανόνες της πλειοψηφίας (στις κοινές πεποιθήσεις που συντηρούν τις συλλογικότητες) τις οποίες συμμερίζεται μια ηθική κοινότητα, συνιστά το κεντρικό ζήτημα της ηθικής, μιας που το κεντρικό ζήτημα είναι η διατήρηση της κοινωνικής συνοχής (αλτρουισμός, μέριμνα για τη διατήρηση των σχέσεων ή/και κομορμισμός).

Γ) Το μετασυμβατικό (post conventional) στάδιο:

- 1) Το άτομο θεωρεί πως το ορθό και το καλό (το αγαθό) εντοπίζεται στον αξιακό πυρήνα που συγκροτεί την κοινωνία ή την ομάδα στην οποία ανήκει, ακόμη και εάν κάτι τέτοιο μπορεί να έρχεται σε σύγκρουση με το ισχύον δίκαιο ή την επικρατούσα συνήθεια.

2) Το άτομο αίρεται στο ύψος γενικών, αφηρημένων και καθολικεύσιμων αρχών τις οποίες συλλαμβάνει με έλλογο τρόπο, με όρους αμεροληψίας δηλ. αυτονομούμενο από τις περιστάσεις, αποσυνδεδεμένο από συναισθηματικά πλαίσια. Δυνάμει αυτών των χαρακτηριστικών τους, αυτές οι αρχές μπορούν να γίνουν καθολικές, δηλ. να ισχύσουν (να εφαρμοστούν) σε όλους τους ανθρώπους («να συμπεριφέρεσαι στους άλλους όπως θα ήθελες να σου συμπεριφερθούν»). Σ' αυτό το στάδιο, το άτομο δεν καθοδηγείται στην ηθική του σκέψη από τις θεμελιώδεις αξίες της κοινότητάς του αλλά από αυτό που αποκαλούμε καθολική συνείδηση (σύμφωνα με τη καντιανή οπτική της ηθικότητας), δηλαδή από απρόσωπες ηθικές επιταγές και οικουμενικές ηθικές νόρμες, κατορθώνοντας να διαμορφώσει ένα κριτικό τρόπο σκέψης ως προς τις ισχύουσες κοινωνικές αξίες. Το ηθικά ώριμο υποκείμενο σκέπτεται ορθολογικά, ανάγοντας τα ηθικά διλήμματα σε λογικά προβλήματα. Με άλλες λέξεις, αποκτά πρόσβαση σε ένα είδος ηθικού συλλογισμού που έχει ευθείες αναλογίες με τον Καντιανό ηθικό (νομικό) συλλογισμό.

Τα υποθετικά διλήμματα, τα οποία κλήθηκαν να απαντήσουν οι ερωτώμενοι, είχαν την εξής μορφή:

(*Δίλημμα Heinz*): Η γυναίκα του Heinz πεθαίνει. Υπάρχει φάρμακο που μπορεί να τη γιατρέψει, αλλά ο Heinz δεν έχει την οικονομική δυνατότητα να το αγοράσει. Πρέπει να το κλέψει;

Στο δίλημμα αυτό ο ενδεκάχρονος Jake απάντησε ως εξής: «προφανώς εδώ έχουμε μια σύγκρουση αξιών της περιουσίας (του φαρμακοποιού) και της ζωής (της συζύγου του Heinz). Επειδή η ζωή είναι υπέρτερο αγαθό της περιουσίας, ναι! ο Heinz δικαιούται να κλέψει το φάρμακο».

Με άλλα λόγια, η απάντηση του Jake κατατάσσεται στην ανώτατη βαθμίδα ηθικής εξέλιξης του L. Kohlberg, αφού επιδεικνύει ικανότητα επίλυσης ενός ηθικού διλήμματος κατά τρόπο απρόσωπο (ουδέτερο), αφηρημένο (αντικειμενικό), νηφάλιο (αποστασιοποιημένο), μέσα από την ανάπτυξη ενός ηθικού συλλογισμού που ανάγεται λογικο-επαγωγικά στην αφηρημένη κατηγορία **μιας**, γενικής αποδοχής και καθολικής ισχύος, μετα-συμβατικής ηθικής αξίας.

Ωστόσο, τα κορίτσια του δείγματος σταματούσαν στο προηγούμενο (κατώτερο), το κομφορμιστικό - συμβατικό στάδιο, αφού δίσταζαν να επιλύσουν το δίλημμα, όπως δείχνει υποδειγματικά η απάντηση της ενδεκάχρονης Amy:

«Ενδεχομένως υπάρχουν και άλλοι τρόποι να αντιμετωπιστεί το ζήτημα, για να μη χρειαστεί ο Heinz να το κλέψει. Θα μπορούσε, για παράδειγμα, ο Heinz να δανειστεί χρήματα ή να προσπαθήσει να πείσει τον φαρμακοποιό ότι πράγματι επείγει η λήψη του φαρμάκου και να του υποσχεθεί πως θα του φέρει τα χρήματα την επόμενη ημέρα. Δεν θα έπρεπε να κλέψει αλλά ούτε και η γυναίκα του να πεθάνει».

Με βάση την εξελικτική βαθμίδα του L. Kohlberg, η ηθική ενηλικίωση των γυναικών διεκόπητο στο δεύτερο στάδιο, το στάδιο της συμβατικής ηθικής. Η αρχική αιτιολογία που δόθηκε από τον ίδιο ήταν ότι η αδυναμία υπέρβασης αυτής της βαθμίδας από τα κορίτσια οφείλεται στην ανάγκη των γυναικών να είναι αρεστές και αγαπητές στους άλλους, γεγονός που απορρέει από την παραδοσιακή θέση τους να ζουν εντός του οίκου και από το ότι εκλαμβάνουν τους εαυτούς τους ως προέκταση της λειτουργίας του οίκου. Κατά τον L. Kohlberg οι γυναίκες μόνο όταν βγουν από τη θέση τους, δηλαδή από τον οίκο τους, μπορούν να ενηλικιωθούν ηθικά.

6.1.3 «Η διαφορετική φωνή» της Carol Gilligan

Η Carol Gilligan άσκησε έντονη κριτική στη θέση περί «ηθικής ανηλικότητας των γυναικών» με το βιβλίο της *In a different voice* (1980). Μέσα από μια δική της εμπειρική έρευνα, ιδίων μεθοδολογικά προδιαγραφών με εκείνη του L. Kohlberg, το δείγμα της οποίας ωστόσο απαρτιζόνταν αποκλειστικά από κορίτσια, διατύπωσε το σχήμα ενός διαφορετικού τρόπου ηθικής.

Στο κατά την L. Kohlberg δεύτερο και «ελλειμματικό» στάδιο, στο οποίο σταματούσαν οι γυναίκες, η C. Gilligan εντόπισε ένα **διαφορετικό**, πλήρες και όχι «κατώτερο» παράδειγμα γυναικείας ηθικής σκέψης, την οποία ονομάτισε «ηθική της φροντίδας» (care) κατ' αντιδιαστολή προς την ανδρική ηθική, την «ηθική της δικαιοσύνης» (justice).

Στη θέση της ικανότητας επίλυσης ενός ηθικού διλήμματος κατά τρόπο απρόσωπο και αφηρημένο μέσω της ενεργοποίησης του επαγωγικού συλλογισμού, η μείζων πρόταση του οποίου είναι ένας γενικής αποδοχής και καθολικής ισχύος κανόνας, η C. Gilligan εντοπίζει, στην περίπτωση της Amy, ένα παραδειγματικό ηθικό υποκείμενο που δίνει προσοχή στο πλαίσιο μέσα στο οποίο είναι εγγεγραμμένο το πρόβλημα, δηλ. στο δίκτυο των σχέσεων μέσα στις οποίες υπάρχει η ανθρώπινη ζωή. Το γκιλλιγκανικό παράδειγμα της ηθικής του care θέτει ως πρωταρχικό μέλημα την ικανότητα αναγνώρισης/ εντοπισμού τού κάθε φορά συγκεκριμένου και προσωπικού αιτήματος του *άλλου* και της σωστής ανταπόκρισης σ' αυτό, που επιτυγχάνεται χάρις στην επικοινωνιακή δυνατότητα που ενυπάρχει στις δι-ανθρώπινες σχέσεις, κυρίως χάρις στη δυνατότητα να «μπαίνει κανείς στη θέση του άλλου» (empathy).

Ο φορέας της ηθικής του care διακρίνεται από μια σταθερή ηθική προσήλωση σε ήδη υπάρχουσες σχέσεις και συναισθηματικές διασυνδέσεις με άλλους ανθρώπους. Για τα θηλυκά υποκείμενα του δείγματος του L. Kohlberg (1981) το ηθικό ζήτημα δεν είναι λογικό αλλά σχεσιακό. Βρισκόμαστε μπροστά σε μια άλλη αντίληψη του κόσμου: «πρόκειται για έναν κόσμο κατοικημένο από ανθρώπινες σχέσεις». Η αντίληψη αυτή δημιουργεί το έδαφος για μια αναγνώριση της ευθύνης που έχει ο ένας απέναντι στον άλλο, για την ηθική προτεραιότητα της ανάγκης να απαντήσει, να ανταποκριθεί κανείς στις ανάγκες του άλλου. «Αυτός ο τρόπος πρόσληψης του κόσμου επιτρέπει στην Amy, του δείγματος του L. Kohlberg, να θεωρεί τους πρωταγωνιστές του διλήμματος όχι σαν ανταγωνιστές/ αντιπάλους σε ένα αγώνα δικαιωμάτων, αλλά σαν μέλη ενός δικτύου σχέσεων από τη διατήρηση του οποίου εξαρτάται η ζωή του καθενός». Η Amy τοποθετεί την πηγή του προβλήματος στην «άρνηση του φαρμακοποιού να ανταποκριθεί στην ανάγκη του άλλου» και όχι στο επίπεδο των αντικρουόμενων δικαιωμάτων. Αντιλαμβάνεται το δίλημμα όχι ως πρόβλημα, για τη λύση του οποίου χρειάζεται να κινητοποιηθεί η επαγωγική λογική, αλλά «σαν μια **αφήγηση** ανθρώπινης σχέσης, η δυναμική της οποίας εξελίσσεται μέσα στο χρόνο», και αναζητά ένα τρόπο επίλυσης της σύγκρουσης που δεν προξενεί ζημιά σε κανέναν και στηρίζεται στην πίστη, στην ανθρώπινη επικοινωνιακή δυνατότητα και την

προσοχή που αυτός ο συλλογισμός θέτει στο επίκεντρο της συγκεκριμένης σχεσιακής παράστασης μεταξύ των πρωταγωνιστών του διλήμματος.

Οι προτεραιότητες αυτού που αποκλήθηκε «ηθική της φροντίδας» –η συνδρομή προς τον άλλο, η προσοχή στις ανάγκες του, η ικανότητα να αναγνωρίζει κανείς «τί είναι το κάθε φορά σημαντικό», το ενδιαφέρον και η υπευθυνοποίηση για τον άλλο– παραπέμπουν σ' ένα άλλο ηθικό υποκείμενο, που δεν αναγνωρίζεται μέσα στην αυτονομία και αυτοτέλειά του, του οποίου οι σχέσεις με τα άλλα εξ' ίσου αυτόνομα και αυτοτελή υποκείμενα διέπονται από ένα σύστημα αφηρημένων κανόνων, αλλά το οποίο αναγνωρίζεται ως μέρος ενός δικτύου ηθικών-συναισθηματικών σχέσεων εξάρτησης που συγκροτούν ένα συνεκτικό όλον, από τη διατήρηση του οποίου εξαρτάται η ζωή του (Gilligan, 1982).

«Αν και η ανεξαρτησία (αυτονομία) της δράσης και της κρίσης θεωρούνται ιδιότητες της ενηλικότητας, οι γυναίκες, κυρίως, αποτιμούν τον εαυτόν τους και κρίνονται μεταξύ τους ως προς τις φροντίδες που αναλαμβάνουν για τους άλλους και ως προς το καλό που προξενούν σ' αυτούς».⁵

6.2 Μια γυναικεία ή μια φεμινιστική ηθική;

Η C. Gilligan επηρέασε τη *φεμινιστική ηθική φιλοσοφία* της εποχής της. Προσέφερε τη βάση για μια κριτική της κρατούσας, παραδοσιακής (ανδροκρατικής) πολιτικής και ηθικής φιλοσοφίας (Baier, 1987) και δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την αναλυτική διερεύνηση αυτού που αποκλήθηκε *ηθική του care*. Η ανάδειξη αυτής της ηθικής σύντομα τέθηκε σε αναμέτρηση με τη θεωρητική αντίπαλό της, την ηθική της δικαιοσύνης (ethics of justice) γεννώντας σειρά ζητημάτων: πόσο αντιθετικές ή πόσο συμπληρωματικές είναι οι δύο θεωρίες μεταξύ τους; Πώς μπορεί να επιτευχθεί η συναίρεσή τους;

Η αρχική της εμμονή της C. Gilligan, ωστόσο, στο έμφυλο θεμέλιο αυτής της διαφορετικής ηθικής, ως αποκλειστικά γυναικείας ηθικής,⁶ καθώς και η ρητή αναφορά της στις θέσεις της N. Chodorow για τη διαφορετική κοινωνικοποίηση των αγοριών και των κοριτσιών κατά την πρώιμη παιδική ηλικία,⁷ θα συναντήσει μεγάλες αντιδράσεις στους κόλπους του φεμινισμού, μιας και θεωρήθηκε πως απηγεί και επανανομιμοποιεί, στην εποχή πλέον της ισότητας των δύο φύλων, ξεχασμένα πατριαρχικά στερεότυπα: το care ως μια μορφή «έμφυτης», προ-ηθικής, κλίσης, που ψυχικά και γενετικά προσιδιάζει στο υποκείμενο-γυναίκα, η οποία αναπτύσσεται μέσα του με προφανή και αυτόματο τρόπο, γεγονός που νομιμοποιεί την κοινωνική ανάθεση σ' αυτήν σειράς αποστολών φροντίδας: μεγάλωμα παιδιών, περίθαλψη τρίτης ηλικίας, φροντίδα συζύγου. Σαν να επρόκειτο για ένα χάρισμα, που προνομακά εκτυλίσσεται εντός του οικιακού χώρου και με «υπερβατικό» τρόπο διακινείται και μεταβιβάζεται από γενεά σε γενεά διά της θηλυκής γραμμής.

Ωστόσο, λόγω της προσομοίωσης των σχέσεων φροντίδας προς το κορυφαίο πρότυπο, τη σχέση μητέρας-παιδιού (Gilligan, 1982, σ. 35), η ηθική του care θα προσφέρει ένα σχήμα αναγνώρισης και ένα όνομα στην αποσιωπημένη γυναικεία εμπειρία φροντίδας, βοηθώντας σε αυτό που αποκλήθηκε empowerment (ενδυνάμωση) των γυναικών. Η θεωρία της Gilligan θα δώσει το έναυσμα για μια πληρέστερη διερεύνηση των σχέσεων εξάρτησης, τις οποίες εμπεριέχει μια σχέση φροντίδας.

Η μικροανάλυση της σχέσης μητέρας-παιδιού από τη Nel Noddings (1984, σ. 9-16) θα τροποποιήσει τη μέχρι τότε απλουστευτική θεώρηση των σχέσεων εξάρτησης που υπάγονται στο care, ως δυαδικών ασυμμετρικών σχέσεων με έναν ενεργητικό (care giver) και έναν παθητικό (care receiver) πόλο, σχήμα που αναπαράγει τη λογική εξουσιαστής-εξουσιαζόμενος, αναγνωρίζοντας στον πάροχο φροντίδας μια σύνθετη κατάσταση που χαρακτηρίζεται από δύο κινήσεις: μια «παθητική» κίνηση ολοκληρωτικής υποδοχής του άλλου (engrossment) και μια «ενεργητική» κίνηση μετάθεσης εαυτού στη θέση του άλλου (empathy) (Noddings, 1984).

Στη συνέχεια η Eva Kittay θα επικρίνει την κυρίαρχη ρωσισιανή θεωρία περί δικαιοσύνης για την αορατοποίηση των σχέσεων εξάρτησης από το μοντέλο «της δίκαιης κοινωνίας» και θα ζητήσει την τροποποίησή της, είτε μέσω της αναθεώρησης της δομημένης στην υπόθεση της αυτάρκειας «αρχικής διαπραγματευτικής θέσης», ώστε να συμπεριλάβει την πάροχο φροντίδας, ή μέσω της αναγνώρισης μιας τρίτης «αρχής δικαιοσύνης», της προσοχής στις ανάγκες του άλλου, είτε μέσω της προσθήκης του care στον κατάλογο των πρωταρχικών αγαθών, τα οποία οι συμβαλλόμενοι στην αρχική θέση θα επιθυμούσαν να κατανεμηθούν με δίκαιο τρόπο.

6.3 Η αναδιατύπωση της Joan Tronto: Το Care σε έναν ευάλωτο κόσμο

Μια δεκαετία αργότερα μια «άλλη» φωνή, η Joan Tronto, με το βιβλίο της *Moral Boundaries: A political argument for an Ethic of Care* (1980), θα αναπλάσει τους όρους θεώρησης του care και θα τους διαμορφώσει ως πολιτικό ζήτημα. Παίρνοντας αποστάσεις από το ερώτημα περί του *ποια είναι η υπέρτερη ηθική (care/justice)*, όσο και από τη θέση περί της *εγγενούς γυναικείας ποιότητας του care* και δίχως να εγκαταλείπει την αναφορά στην *ηθική του διάσταση ως αξίας πολύτιμης* και αναγκαίας –την οποία μάλιστα θα θελήσει να εξειδικεύσει– θα υιοθετήσει μια πιο πραγματιστική προσέγγιση του care μεταθέτοντας το κέντρο εστίασης στην **υλική/πρακτική** όψη τού φροντίζειν. Ταυτόχρονα, θα εγκαινιάσει μια μεθοδολογική στροφή: την εστίαση στο ιστορικό και κοινωνικό συγκεκριμένο (πλαίσιο), εντός του οποίου επιτελείται το care και στις ορατές και αόρατες οριοθετήσεις του.

Πηγή του care, κατά την J. Tronto, δεν είναι ένα «ψυχικό», ηθικό σημείο τοποθετημένο έξω από τον κόσμο της ανθρώπινης πράξης. Η προσέγγισή του care ως καθαρής και μόνο ψυχικής διάθεσης ή ηθικότητας κρύβει μια παγίδα: το εγκλωβίζει εντός των ορίων του ιδιωτικού, σε μια θηλυκή εσωστρέφεια (η «σκοτεινή»/θηλυκή πλευρά της ανθρώπινης δραστηριότητας), με αποτέλεσμα το περιεχόμενό του και οι ευρύτερες διεργασίες εντός των οποίων μαθαίνεται και ασκείται ως ηθική στάση, αλλά και ως πρακτική ενέργεια, να παραμένουν εκτός της δημόσιας ορατότητας. Με άλλα λόγια, κατά την J. Tronto «δεν γεννιέται κανείς φορέας φροντίδας, αλλά γίνεται». Το care είναι το αποτέλεσμα μιας «μη εξειδικευμένης» ωστόσο *πραγματικής* εργασίας (οικιακή εργασία, εργασία εκπαίδευσης, συνδρομής, βοήθειας, σωματικής φροντίδας - μεταξύ άλλων,) και μιας σειράς *πραγματικών* εμπειριών και δραστηριοτήτων που ενεργοποιούνται στην κατεύθυνση τού να δώσουν συγκεκριμένη και ικανοποιητική απάντηση στο αίτημα του άλλου, δηλαδή στις ανάγκες του, η οποίες χρειάζεται να αποκαλυφθούν. Γιατί το care αφορά καθένα από εμάς.

Στην πραγματικότητα, κατά την J. Tronto, οι δραστηριότητες που συνήθως αναγνωρίζουμε ως care αποτελούν μέρος ενός ευρύτερου συνόλου δραστηριοτήτων «με τις οποίες δρούμε για να οργανώσουμε τον κόσμο μας, έτσι ώστε να μπορούμε να ζήσουμε σε αυτόν με τον, κατά το δυνατόν, καλύτερο τρόπο».

Στον διευρυμένο, αυτό, ορισμό του care, εύκολα αναγνωρίζει τοποθετημένο και τον δικό του εαυτό, ανεξάρτητα από το φύλο του. «Όλοι έχουμε εμπειρία του care», γεγονός το οποίο καλεί σε μια άλλη συνειδητοποίηση της κεντρικότητάς του στην ανθρώπινη ζωή. Γιατί όμως, ενώ το care «βρίσκεται μπροστά στα μάτια μας», δεν το παίρνουμε στα σοβαρά, δεν «μιλάμε γι' αυτό» ως πολίτες; Γιατί δεν βρίσκεται στην agenda των σύγχρονων πολιτικών θεωριών;

6.3.1 Οι «σιωπές» του Care

Η προσπάθεια να σηκωθεί το πέπλο αδιαφάνειας που καλύπτει το care προσκρούει σε κάποια εμπόδια εγγενή στην ίδια τη φύση του. Πρόκειται για τις **«σιωπές» του care**, όπως τις αποκαλεί η Tronto ή τους εσωτερικευμένους μηχανισμούς αορατοποίησής του. Η δραστηριότητα τού «να βάζει κανείς τον προσωπικό κόσμο του άλλου καθημερινά στη θέση του» και να «επαναφέρει καθημερινά την ανθρώπινη αξιοπρέπεια στη συνθήκη ζωής του άλλου» δεν είναι απτή, με τον τρόπο που είναι από ένα αντικείμενο/ προϊόν του ανθρώπινου μόχθου. Δεν παράγει αποτελέσματα έξω από τον ανθρώπινο εαυτό και τη σωματικότητά του, δεν διατηρείται στον χρόνο. Η προσπάθεια που καταβάλει κάποιος προκειμένου να αναγνωρίζει και να ανταποκρίνεται στις ανάγκες του άλλου, σβήνει τα ίδια της τα ίχνη, εξαφανίζεται ως προσπάθεια ή ως εργασία, καταλήγοντας να θεωρείται ρουτίνα, κάτι μανάλ και αυτονόητο. Από αυτό εξαρτάται η επιτυχία της. Είναι διακριτική –κρυμμένη– και προκαταβολική. Το care δεν έχει αντικειμενικό μέτρο, δεν είναι ποτέ αρκετό και, κυρίως, έχει κάτι το **τραγικό**: γίνεται ορατό ως έλλειψη, και κατά την έλλειψή του. Όταν απουσιάζει.

Μια δεύτερη συνθήκη «σιωπής» εμφανίζεται να απορρέει από το διαπροσωπικό και αδιαμεσολάβητο χαρακτήρα της σχέσης φροντίδας και την εμπλοκή, μέσα σ' αυτήν, της συναισθηματικής συνθήκης. Έτσι, το care αναγνωρίζεται «κρυμμένο» σε αισθητικού τύπου αξιολογήσεις: «κάνει ωραία τη δουλειά της». Προσλαμβάνεται από τον επωφελούμενο ως ένα «δώρο», ένα επιπλέον, που προστίθεται «χαριστικά» στις συνήθεις παροχές, σαν κάτι που εκπορεύεται από την καρδιά, «επειδή είναι καλή», και όχι σαν μια κατακτημένη –και συνεχώς εμπλουτιζόμενη μέσα από εμπειρία– πρακτική γνώση. Αποδίδεται από τον δότη ως συμπάθεια/ αγάπη προς τον λήπτη, μέσω της οποίας τείνει να αιτιολογεί την συνήθως απεχθή δουλειά του, προκειμένου αυτή να του γίνει υποφερτή: «το κάνω επειδή τον αγαπάω σαν το παιδί μου, σαν τη μάνα μου».

Το να σπάσει κανείς αυτές τις σιωπές επιζητά ιδιαίτερες τεχνικές αναγνώρισης. Προς αυτή την κατεύθυνση πρέπει να επισημανθεί πως το care δεν υπάρχει έξω από ένα διαλογικό πλαίσιο. Το care είναι αντικείμενο συνεχούς επαναδιαπραγμάτευσης, γιατί είναι «ζωντανό», δεν μπορεί να συμφωνηθεί καθολικά, ούτε εκ των προτέρων. Είναι πάντα ανοιχτό στην κριτική (εξ ου και η σημασία του διαλογικού πλαισίου) και γι' αυτό είναι επισφαλές. Δυνατότητα πρόσβασης στο care υπάρχει μόνο μέσα από την αφήγηση του λόγου του φορέα του. Έτσι αποτυπώνεται η πραγματικότητά του. Μια αφήγηση που μπλέκει την περιγραφή με την αξιολόγηση, υπό την έννοια ότι εκείνο που μετράει, είναι εκείνο που αξίζει να αφηγηθεί κανείς.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει, ίσως, να αναφερθούμε στην απορία, στην οποία σκοντάφτουν πολλοί εξωτερικοί παρατηρητές του πεδίου και την οποία δεν μπορούμε να θίξουμε, παρά υπό τη μορφή μιας υπόθεσης. Γιατί αυτό το «ευτελές» αντικείμενο εργασίας, αποκτά μια τόσο μεγάλη αξία για τις/ τους εργάτριες/ εργάτες του; Ποια είναι η πηγή της «**υπερηφάνειας**» του care; Γιατί ένα ευρύτερα απαξιωμένο, περιθωριοποιημένο, χαμηλής χρηματικής αξίας έργο, είναι τόσο σημαντικό για όσους ασχολούνται με αυτό; Είναι ζήτημα ψευδούς συνείδησης; Είναι ζήτημα μιας αναπόφευκτης συναισθηματικής εξιδανίκευσης του αδύναμου να κάνει κάτι άλλο; Ή μήπως οι εργάτριες του φροντίζουν, κατά την ενάσκηση του care ασκούνται, «μπαίνουν» σε μια «αλήθεια» για την αξία του, αόρατη για τους ευεργετούμενους από αυτό; Τη δεύτερη εκδοχή υποστηρίζει η J. Tronto, θεωρώντας πως το υποκείμενο του φροντίζουν βλέπει τον κόσμο από ένα άλλο σημείο, έχει αναπτύξει μια δική του κοσμοαντίληψη, μέσα από το care, που του παρέχει τη δυνατότητα να θεωρεί ότι σε αυτό που κάνει αντανakλάται και επιβεβαιώνεται μια απόλυτη και αδιαπραγμάτευτη αξία, η ίδια η ζωή, στην πιο αυθεντική της εκδοχή,⁸ την οποία αυτός κάθε μέρα σηκώνει στα χέρια του.

Κάποιοι άλλοι μηχανισμοί συγκάλυψης συνδέονται με την εμπειρικά επαληθεύσιμη υπόθεση της κυκλικής σχέσης που υπάρχει μεταξύ της αορατότητας του care –της κοινωνικής απαξίωσής του– και της «αφάνειας» των ιστορικά μεταβαλλόμενων, αλλά πάντοτε υποτελών –και εκτός της πολιτικής ιδιότητας– κοινωνικών κατηγοριών (δούλοι, αποικιοκρατούμενα υποκείμενα, νοικοκυρές, μετανάστες), στις οποίες αυτό έχει ιστορικά ανατεθεί και συνεχίζει να ανατίθεται, ως καθήκον (ο «φαύλος κύκλος» του care).

Το ερώτημα «γιατί αφού είναι μπροστά στα μάτια μας δεν είμαστε σε θέση να το δούμε», δεν μπορεί να απαντηθεί δίχως το φως που μπορεί να ρίξει επάνω στο care ο κριτικός φεμινιστικός αναστοχασμός γύρω από τον τρόπο με τον οποίο οι μείζονες διακρίσεις της νεωτερικότητας: δημόσιο-ιδιωτικό, ηθική-πολιτική, συναισθηματικό-λογικό, σημαντικό-καθημερινό, έχουν οργανώσει τις παραστάσεις μας και έχουν αποδώσει το care στον χώρο του ιδιωτικού (της ιδιωτικής ευθύνης), του συναισθήματος της «καρδιάς», του γυναικείου, στον κύκλο των οικείων και της οικογένειας. Αυτό, το αντι-πολιτικό status του care αντιμάχεται η J. Tronto. Προκειμένου να επιτύχει τον στόχο της, προχωρεί σε διορθώσεις ως προς τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζεται το care.

6.3.2 Οι αναθεωρήσεις του Care

Οι αναπροσδιορισμοί της ταυτότητας του care πραγματοποιούνται μέσω των εξής αλλαγών που επιβάλλει στην πραγμάτευσή του η J. Tronto:

1. Αλλάζει το σημείο θέασης: το αντικρίζει πιο κοινωνιολογικά, το «αποσυναισθηματοποιεί» μετατοπίζοντας το κέντρο βάρους του από την «ψυχή», δηλαδή την ψυχική διάθεση, σε ένα σύνολο εμπειριών και δραστηριοτήτων, σε μια «δουλειά». Η έννοια του care θεωρείται από ένα άλλο σημείο, θεάται μέσα στο κοινωνικό, ως μια ευρέως φάσματος κοινωνική δραστηριότητα. Η μετάθεση του βάρους στην πραξιακή έκφανση του care, έναντι της ηθικής της διάστασης, εγκαινιάζει μια στροφή προς μια πιο κοινωνιολογική και ιστορική θεώρησή του, καθώς το αναπλαισιώνει σε ιστορικά και κοινωνικά συγκείμενα. Το care είναι μια πρακτική που εμπερικλείεται στην κοινωνική ζωή, είναι μια γενική *όσο και σημαντική για τη ζωή όλων μας* δραστηριότητα. Στον αναδιατυπωμένο αυτόν ορισμό, εύκολα διακρίνει κανείς τη διεύρυνση του φάσματος του care. Δεν είναι μόνο αυτό που αποκαλούμε «οικιακές δουλειές». Αντίθετα, οι δραστηριότητες αυτές, στην πραγματικότητα, αποτελούν μέρος μόνο ενός ευρύτερου φάσματος/ συνόλου πρακτικών δραστηριοτήτων. «Προτείνουμε το care να ιδωθεί ως μια δραστηριότητα που συμπεριλαμβάνει όλα όσα κάνουμε για να διατηρήσουμε τη συνέχιση και την επανόρθωση του κόσμου μας, ώστε να ζούμε σ' αυτόν όσο καλύτερα γίνεται. Ο κόσμος αυτός περικλείει το σώμα μας, τον εαυτόν μας, το περιβάλλον μας, όλα όσα συνυφαίνουν, δηλαδή, τούτο το περίπλοκο και ζωογόνο δίκτυο» (Tronto, 1980, σ. 221).

Ωστόσο, αυτή η μετάθεση του εννοιολογικού κέντρου βάρους από τη διάθεση στην πράξη, από το ότι δεν υπάρχει ως ψιλή ηθικότητα αλλά ως εργασιακή πρακτική, με ό,τι αυτό συνεπάγεται, δηλαδή με την

αποφυσικοποίηση τού φροντίζειν (το φροντίζειν είναι ένα σύνολο γνώσεων που αποκτώνται μέσα από μια πρακτική) και την αποθηλυκοποίηση του υποκειμένου παροχής φροντίδας, δημιουργεί τις προϋποθέσεις επανεκτίμησής του ως δουλειάς. Υπόθεση που δεν είναι εύκολη· επιζητά μια επαναθεώρηση της έννοιας της εργασίας.

Όποιος ερευνά το πεδίο τού φροντίζειν, θα πρέπει, για παράδειγμα, να υπερβεί τη διπολικότητα –και τον αδιέξοδο εγκλωβισμό μέσα σε αυτήν– απόρροια του «καθιερωμένου» εργαλειακού ορισμού της εργασιακής πράξης. Ως γνωστόν, αυτή κατανοείται με όρους μέσου-σκοπού (η πράξη ως έλλογη επιδίωξη ενός σκοπού), ενώ η ενέργεια που παράγει το συναίσθημα κατανοείται ως μία άυλη, ψυχική *μη πράξη*. Δυνάμει αυτού του διαχωρισμού το *care* επάγεται στην τάξη της *μη εργασίας*, στην τάξη της συναισθηματικότητας (αγάπης), είτε πάλι στην τάξη μιας φυσικοποιημένης (και τις περισσότερες φορές θηλυκοποιημένης) απλής σωματικής (συμπεριφορικής) κίνησης.

Η οπτική τού φροντίζειν δεν προσεγγίζει την εργασία ως ένα μετρήσιμο και ποσοτικοποιημένο δεδομένο, δεν την εκτιμά εφαρμόζοντας οικονομικές κατηγορίες, όπως η παραγωγικότητα. Προϋποθέτει μια αλλαγή της κυρίαρχης, «τεχνοκρατικής», «δημιουργικής» –και για πολλούς «άνδροκεντρικής»– αντίληψης της εργασίας (ακριβέστερα του εργάζεσθαι) που αντιστοιχεί σε μια Προμηθεϊκού τύπου λογική και την αντικατάστασή της από μια «συντηρητική» –με την προπολιτική έννοια του όρου– αντίληψη εργασίας.

Στον κόσμο του φροντίζειν, η τρέχουσα αντικειμενική, **εργονομική** έννοια της εργασίας αποσταθεροποιείται ως περιοριστική και αδύναμη. Μια αλλιώςτικη, πιο περιεκτική, έννοια εργασίας χρειάζεται να αντιστοιχηθεί μαζί του, μια **ψυχοδυναμική** έννοια εργασίας, που έχει τη δυνατότητα να συνυπολογίσει και τις υποκειμενικές, ψυχικές διεργασίες, αλλά και τα ηθικά διλήμματα που κινητοποιούνται στους εργάτες της φροντίδας κατά την παραγωγή/πραγμάτωσή της. Υπ' αυτό το πρίσμα, η σχέση εργαζόμενου υποκειμένου και προϊόντος (περιεχομένου) εργασίας δεν γίνεται αντιληπτή με όρους εξωτερικότητας, ως μια σχέση υποκειμένου-αντικειμένου, αλλά ως μια διαδικασία όπου το υποκείμενο της εργασίας (επομένως και οι ψυχολογικές του δεξιότητες και το ηθικό ποιόν του) και το περιεχόμενο της εργασίας συγκροτούνται και εξελίσσονται αμοιβαία. Ο φορέας του φροντίζειν συγκροτείται από και μέσω της εργασίας του φροντίζειν και το αντίστροφο: Το ίδιο το φροντίζειν αναπτύσσεται διαμορφώνοντας το υποκείμενο της φροντίδας, την προσωπικότητά του και την «έμφυλη» ταυτότητα που του αντιστοιχεί, αν προσυπογράψουμε τη θέση που θέλει την εργασία και όχι (τόσο ή μόνο) τη σεξουαλικότητα να συγκροτεί το σκληρό πυρήνα ανθρώπινου διαχωρισμού σε δύο κοινωνικά φύλα.

2. Σχετικοποιεί (σπάει) την κατανόηση του care με όρους δυαδικότητας: πέραν από τον ευρύ ορισμό του care, εντός του οποίου όλοι μπορούμε να αναγνωρίσουμε ότι είναι τοποθετημένος και ο δικός μας εαυτός, η J. Tronto εισηγείται ένα άλλο σύνθετο σχήμα για την κατανόηση της φύσης του. Το care είναι σύνθετο. Συγκροτείται από ένα συνεχές, μια αλληλουχία δραστηριοτήτων που αναλύεται σε τέσσερις ισοδύναμες, αλληλοσυνδεόμενες φάσεις, στην κάθε μια από τις οποίες αντιστοιχεί η προσήκουσα ηθική στάση. Η επιτυχία και η πληρότητα του care εξαρτάται από τον καλό και ισόρροπο συντονισμό και από την συνύπαρξη των τεσσάρων αυτών φάσεων.

Οι φάσεις στις οποίες αναλύεται το care είναι οι εξής:

1) *Νοιάζομαι για* (caring about), η φάση που διαπιστώνει/ αναγνωρίζει την ύπαρξη μιας ανάγκης για care. Η ηθική στάση που της αντιστοιχεί είναι εκείνη της προσοχής (για τον εντοπισμό της ανάγκης του άλλου).

2) *Αναλαμβάνω την φροντίδα* (take care of), η φάση κατά την οποία αναλαμβάνεται κάποια ευθύνη για κάποια συγκεκριμένη ανάγκη και καθορίζεται ο τρόπος ανταπόκρισης σ' αυτήν. Η ηθική στάση που της αντιστοιχεί είναι εκείνη της ευθύνης.

3) *Δίνω φροντίδα* (care giving). Εδώ ο τόνος δίνεται στη διάσταση της υλικής/ πρακτικής επιτέλεσης, η οποία προϋποθέτει την άμεση επαφή με το αντικείμενο της φροντίδας, και σε πρώτη γραμμή τίθεται η δεξιότητα (savoir faire), η πρακτική ικανότητα ανταπόκρισης στην ανάγκη του άλλου.

4) *Δέχομαι φροντίδα* (care receiving). Όταν ο λήπτης της φροντίδας ανταποκρίνεται στη μέριμνα που δέχεται, η αναγνώριση εκ μέρους του λήπτη το κριτήριο του «καλού» care.

Σ' αυτό το πλήρες σχήμα του «καλού», του πλήρους care, ο καθένας μας έχει θέση στη μία ή την άλλη φάση του (ως κέντρο ενός σύνθετου δικτύου σχέσεων φροντίδας). Συμμετέχουμε όλοι στο care. Το γεγονός, όμως, αυτό συγκαλύπτεται από τον κατακερματισμό του, την ρήξη του συνεχούς του σε «αυτόνομες»/ «αυτοτελείς» φάσεις και στην ιεραρχικοποίησή τους. Όσο το care απομακρύνεται από την πρώτη φάση και πηγαίνει στην τρίτη φάση, στο *δίνω φροντίδα*, τόσο εγκαταλείπεται από τους κοινωνικά ισχυρούς και αφήνεται στους κοινωνικά αδύναμους (αυτό είναι που επιτρέπει την «αδιαφορία των

προνομιούχων» για το care). Η αλυσίδα του care είναι έτσι ιεραρχικά διαρθρωμένη, ώστε να μεταβιβάζει κοινωνική απαξία από το ανώτερο προς τα κατώτερα επίπεδα. Αυτή η μεταφορά υποτίμησης λειτουργεί και ως μηχανισμός συγκάλυψης του γεγονότος ότι όλοι εξαρτόμαστε από το care.

3. Υιοθετεί μια ουδέτερη, από άποψη φύλου, ανθρωπολογία εισάγοντας μια αλλαγή υποθέσεων γύρω από την ανθρώπινη φύση: από την οπτική του care «όλοι είμαστε ευάλωτοι», «όλοι είμαστε αλληλοεξαρτώμενοι». Σε μια κοινωνία που υιοθετεί το ιδεώδες της αυτονομίας και της αυτάρκειας, η οπτική αυτή βλέπει τους ανθρώπους, όχι αυτόνομους αλλά σε κατάσταση αλληλεξάρτησης (διαφόρων τύπων και βαθμού). Η J. Tronto αντιμετωπίζει την εξάρτηση ως φυσικό μέρος της ανθρώπινης εμπειρίας και όχι ως καταστροφική συνθήκη για την προσωπικότητα, ως απουσία αυτονομίας. Πρόκειται για κάτι στο οποίο μετέχουμε όλοι από κοινού και όχι μόνο οι στιγματισμένες κατηγορίες ατόμων του κοινωνικού κράτους.

Η χρήση των αναγκών είναι διϋποκειμενική, αντί του ατομικιστικού συμφέροντος και του ατομικού ρωλσιανού «σχεδίου ζωής».

Τα άτομα θεωρείται πως βρίσκονται σε κατάσταση ηθικής δέσμευσης και όχι αδιαφορίας.

4. Η υπόθεση της κοινής τρωτότητας εισηγείται την αντικατάσταση της ανθρωπολογίας της αυτονομίας από την ανθρωπολογία των αναγκών και της εξάρτησης. Ορίζει, σύμφωνα με την οπτική του care, τον πολιτικό χώρο, ως ένα χώρο που αποδίδει κοινωνική αξιοπρέπεια στο care, εντός του οποίου επικοινωνούνται, εκτιμώνται και συγκρίνονται ελεύθερα οι ανάγκες και εκτυλίσσεται ο αγώνας για την αναγνώρισή τους. Πρόκειται για ένα δημόσιο χώρο ανοιχτό σε κάθε μορφή ανθρώπινης έκφρασης, μέσα στον οποίο πρωτεύουσα θέση έχει η φωνή των παρόχων και ληπτών φροντίδας. Ένα χώρο όπου η νομική ισότητα των προσώπων έχει αντικατασταθεί από την ισότητα των φωνών, εναρμονισμένος με την ευρισκόμενη στην τέταρτη φάση του «καλού» care ηθική κατάσταση της αποδοχής. Επαναφέροντας στο μυαλό μας τη γνωστή απεικόνιση της Δικαιοσύνης ως μίας θεότητας που έχει δεμένα μάτια. Και, ως γνωστόν, η δικαιοσύνη είναι τυφλή, δεν είναι κουφή· γι' αυτό και μπορεί να ακούει ισότιμα όλες τις φωνές. Ο κατάλογος των βασικών ελευθεριών του ρωλσιανού παραδείγματος, για τη διανομή των οποίων απαιτούνται οι δύο αρχές δικαιοσύνης, μοιάζει να μετατίθεται σε μία προ-κοινωνική κατάσταση, επέχοντας θέση απλής προϋπόθεσης διαδικαστικού τύπου για την ελεύθερη δημόσια έκφραση των αναγκών.⁹

6.3.3 Η δυστοπία του Care

Πλήθος εμπειρικών ερευνών που εξετάζουν τις δραστηριότητες φροντίδας ως ιστορικό και κοινωνικό φαινόμενο, πιστοποιούν τη θέση της J. Tronto (1980, σ. 160), πως η αορατοποίηση του care οφείλεται εν πολλοίς στην κοινωνικοπολιτική αορατοποίηση των εργατών του.¹⁰ Ο τόπος των φροντίδων υπήρξε ιστορικά και παραμένει ένας τόπος πολιτικής αορατότητας και περιθωριακότητας, αποτέλεσμα πολύμορφων σχέσεων κυριαρχίας μεταξύ του δότη και του λήπτη φροντίδας. Υπάρχει μια κυκλική/ αιτιακή σχέση μεταξύ της πολιτικο-κοινωνικής απαξίωσης των πρακτικών της φροντίδας και του «καταναγκασμού» που ασκείται από τους λήπτες της φροντίδας προς τα άτομα που τις παρέχουν. Όπως, μάλιστα, εύστοχα το διατυπώνει η ίδια η J. Tronto (2006, σ.32) με την έκφραση «ο φαύλος κύκλος του φροντίζειν», οι υλικές δραστηριότητες της φροντίδας διέπονται από ένα καθεστώς διπλής περιθωριοποίησης: από τη μια πλευρά περιθωριοποιούν αυτούς που τις επιτελούν και από την άλλη, το γεγονός ότι οι περιθωριοποιημένοι, ως εργαζόμενοι, ταυτίζονται με τον υλικό χώρο των φροντίδων επιτείνει την κοινωνική υποτίμησή/ τρωτότητά τους. Κοντολογίς την πραγματικότητα του care την ορίζει ο κυρίαρχος.¹¹

Ιστορικά, πηγή του care υπήρξαν άτομα, μη πολιτικά υποκείμενα, εξαρτημένα σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο από ένα πολιτικό υποκείμενο, απέναντι στο οποίο είχαν ως «καθήκον» τη φροντίδα του: δούλοι, γυναίκες, αποικιοκρατούμενα υποκείμενα, μετανάστες.¹² Μεταφερόμενη στο χώρο του πραγματικού, η ιστορία της φροντίδας αναδεικνύει σταθερά το γεγονός ότι το care (στην ψυχική και υλική συνιστώσα του) ασκείται μέσα σε ένα πλέγμα (ιστορικών) μορφών καταναγκασμού και πολιτικο-οικονομικών εξαρτήσεων, ή είναι αποτέλεσμα διαπαιδαγώγησης στην υποταγή και την εξάρτηση και όχι μόνο –ή/και όχι τόσο– αποτέλεσμα αυθεντικά αυτόβουλης επιλογής. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς, πως ρόλο καταναγκαστικής συνθήκης σήμερα διαδραματίζουν οι δεδομένοι συσχετισμοί στην αγορά εργασίας, που συνδέουν τις προσφερόμενες θέσεις φροντίδας με λογής διακρίσεις (έμφυλες, φυλετικές, κοινωνικές).

Ωστόσο, η εγγραφή έμφυλων, φυλετικών και κοινωνικών διακρίσεων στο χώρο του care (Dorlin, 2006), δεν είναι μόνο παράγωγο μιας παθητικής αντανάκλασης μειζόνων και εξωτερικών προς αυτό

κοινωνικών ανισοτήτων, δεν είναι, δηλαδή, μόνο το γεγονός ότι οι δραστηριότητες της φροντίδας ήταν τοποθετημένες κάποτε στον άνισα καταμερισμένο, με όρους φύλου, χώρο της οικιακής αναπαραγωγής της εργασίας ή, σήμερα, στη διαπερνώμενη από λογής διακρίσεις αγορά εργασίας, με αποτέλεσμα ο χώρος των φροντίδων να είναι ένας ακόμη χώρος αποτύπωσης κοινωνικών διακρίσεων. Το πεδίο του care, τουλάχιστον στη δυτική ιστορική συγκρότησή του, είναι και ένας εσωτερικός τόπος ενεργητικής, δυναμικής και πρωτογενούς παραγωγής θέσεων ανισότητας και διακρίσεων έμφυλου, φυλετικού ή και ταξικού τύπου.¹³

Απαιτείται, λοιπόν, μια πιο σύνθετη και αυτοτελής ανάλυση των εξουσιαστικών σχέσεων εντός του πεδίου του care, η οποία θα συνυπολογίσει, πέραν από τις ευρύτερες ανισότητες, την πυραμιδωτή εσωτερική ιεράρχησή του –σύμφωνα με το αναλυτικό σχήμα της J. Tronto– αλλά και τη σημασία του προγενέστερου πλαισίου, την προγενέστερη εμπειρία για την κατανόηση των ανισοτήτων που διαπερνούν τη παροντική μορφή του. Το υπόβαθρο, δηλαδή, πάνω στο οποίο δομούνται σημερινές κατανοήσεις και διευθετήσεις του care.

Παραδειγματική προς αυτή την κατεύθυνση υπήρξε η έρευνα της Evelyn Nakano Glenn γύρω από το φυλετικό καταμερισμό της εργασίας του care στην αμερικανική κοινωνία μέσα από μια ιστορική προοπτική.¹⁴ Η E. N. Glenn επιχείρησε να αναλύσει τις μορφές ιεραρχίας μεταξύ λευκών και εγχρόμων γυναικών στο πεδίο της εργασίας του care μέσα από την επεξεργασία ενός ευρύτερου (integral) μοντέλου κυριαρχίας, που θα ήταν ικανό να πραγματευθεί τη φυλή και το φύλο, όχι ως διακριτές μορφές κυριαρχίας που θα επικάθονταν η μία πάνω στην άλλη, αλλά ως αλληλοεπικαλυπτόμενες διαστάσεις μιας ενιαίας κυριαρχίας, κεντρικό χαρακτηριστικό της οποίας είναι η ανάλυσή της σε περισσότερους άξονες. Την ενδιέφερε, κυρίως, ο τρόπος με τον οποίο οι λευκές γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων, κατά το πρώτο ήμισυ του 20^{ου} αι., δίχως να ανατρέψουν ευθέως την έμφυλη διάκριση της εργασίας, απαλλάχτηκαν από τις απαξιοτικές όψεις της εργασίας του care, αναθέτοντάς τις στις πιο καταπιεσμένες ομάδες γυναικών (μετανάστριες, αφροαμερικανές, λατίνες). Αυτή η μεταφορά απαξίας τους επέτρεψε να επιλύσουν τις αντιφάσεις ενός κώδικα θηλυκότητας, που επέβαλε εκλεπτυσμένους και ραφιναρισμένους τρόπους για την εντός του οίκου γυναίκα, ενώ ταυτόχρονα της είχε αναθέσει τις βαριές δουλειές του νοικοκυριού.

Η ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα παραγωγής (παροχή υπηρεσιών), γεγονός που συμπίπτει με την ανάδυση του προνοιακού κράτους κατά το δεύτερο ήμισυ του 20^{ου} αι., η από-οικογενειοποίηση και η ολοένα και εντονότερη επαγγελματοποίηση (αγοραιοποίηση) των δραστηριοτήτων φροντίδας έγιναν αφορμή για μια σταθερή αύξηση του ποσοστού επαγγελματικής απασχόλησης των γυναικών σε τομείς όπως η υγεία, η εκπαίδευση, ο επισιτισμός κ.ά.. Ωστόσο, η εργασιακή συνθήκη στον τριτογενή «θηλυκό» τομέα, η κατανομή των θέσεων απασχόλησης εντός αυτών των υπηρεσιών είναι αντανάκλαση της κατανομής των δραστηριοτήτων φροντίδας εντός του οικιακού χώρου και αναπαράγει προηγούμενες μορφές οικιακής ιεράρχησης/ συσχέτισης. Μοιάζει σαν να εξάγονται αναδιπλασιασμένοι στον επαγγελματικό χώρο τύποι φυλετικής/ ρατσιστικής ιεραρχίας, που είχαν δημιουργηθεί εντός του πεδίου της οικιακής εργασίας. Οι πιο βαριές και υποτιμημένες (ευτελείς) πλευρές τού φροντίζουν, ως θέσεις εργασίας πλέον, προορίζονται για γυναίκες μειονοτικών ομάδων και μετανάστριες, ενώ οι στελεχιακές θέσεις ή οι θέσεις που απαιτούν προσωπική επαφή με χρήστες/ λήπτες υπηρεσιών φροντίδας προορίζονται για τις λευκές γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων.

Η πολιτική, ιδρυτική της δυτικής νεωτερικότητας, δηλαδή η αυστηρή διάκριση σε δημόσιο και ιδιωτικό, κατέταξε τις δραστηριότητες του care, ως δουλειά, στον πολιτικά «αόρατο», ιδιωτικό χώρο, πλέκοντας γύρω από αυτές την ιδεολογία της μυχιότητας (του συναισθήματος), της συγγενειακότητας/ οικιακότητας (αμεσότητας) και της θηλυκότητας, και αναθέτοντάς την, σε αντίστιξη προς τη συνδεδεμένη με τον εξωοικιακό χώρο πολιτικά σημαντική ανδρική εργασία, ως φυσικό και ηθικό προορισμό στα πρόσωπα που ήταν αλληλένδετα με τον οικιακό χώρο –«η γυνή έχει την διεύθυνση του οίκου», για να θυμηθούμε και την κορυφαία διατύπωση του άρθρου 1389 του προγενέστερου ελληνικού Αστικού Κώδικα–, ή στις χαμηλότερες και πολιτικά ασήμαντες κατηγορίες της κοινωνικής κλίμακας (τους φτωχούς). Αυτή η «πολιτική» κίνηση του εγκλεισμού του care στο ιδιωτικό, στον «οίκο» και στις συναρτημένες με αυτόν ιδεολογίες/ στερεότυπα κληροδότησε για το μέλλον ένα μοντέλο για το care, προσδίδοντας σε αυτό ταυτοτικά/ «ουσιακρατικά» χαρακτηριστικά και ιδιότητες που επιμένουν να διατηρούνται, ανεξάρτητα από τον οποιονδήποτε, έως τώρα, σύγχρονο αναπροσδιορισμό της τομής ιδιωτικό-δημόσιο, ανεξάρτητα από την οποιαδήποτε μεταφορά του care στο χώρο της αγοράς μέσω της εμπορευματοποίησης/ επαγγελματοποίησης υπηρεσιών φροντίδας ή της εγκατάστασής τους στο χώρο της δημόσιας πολιτικής μέσω των υπηρεσιών του προνοιακού κράτους. Ουσιαστικά το care δεν έχει απεγκλωβιστεί μέχρι στιγμής από τη συνθήκη της ιδιωτικότητας και παρότι ξέφυγε από τη δομή του οίκου, δεν έχει αποστασιοποιηθεί από τα χαρακτηριστικά που αυτός του είχε προσδώσει.¹⁵

Οι ευρύτεροι μετασχηματισμοί της πολιτικής και της κοινωνικής σφαίρας που σημάδεψαν τον 20^ο αι., η οικονομική και πολιτική ανεξαρτητοποίηση των μεταναστών και των γυναικών, των παραδοσιακών, δηλαδή φροντιστών [παρόχων φροντίδας], η βελτίωση του μορφωτικού τους επιπέδου, η μαζική έξοδός τους στην αγορά έμμισθης εργασίας στο πλαίσιο των δυτικών δημοκρατιών και η επαγγελματοποίηση της οικιακής εργασίας, δεν συνοδεύτηκαν από μια διαφορετική οργάνωση (μετασχηματισμό) του care, δεν επέτρεψαν την ρήξη του φαύλου κύκλου υποτίμησής του. Θαρρείς και η πολιτική και οικονομική ανεξαρτησία των παραδοσιακών φορέων φροντίδας και η εμφάνισή τους στο δημόσιο προσκήνιο είχε ως *sine qua non* όρο την «απόθεση» εκ μέρους τους του προβλήματος του care, τη μη μετακίνηση ως προς το care της διάκρισης δημόσιο – ιδιωτικό.

Οι δραστηριότητες του care ξέφυγαν μεν από τη σφαίρα του οικιακού χώρου, αυτή, όμως, η αποικογενειοποίηση που συμβαδίζει με την επαγγελματοποίηση και τυποποίηση ενός ολοένα και μεγαλύτερου αριθμού δραστηριοτήτων φροντίδας, δεν ανέτρεψε την άνιση κατανομή τους με βάση τις προ-πολιτικές (ιδιωτικές) οριοθετήσεις των διακρίσεων «κοινωνικό φύλο», «φυλή», «κοινωνική τάξη». Το care κατηγοριοποιήθηκε –και παραμένει– στον τριτογενή τομέα παραγωγής, (παροχή υπηρεσιών), θηλυκοποιημένο, ανειδίκευτο, προορισμένο για τους φτωχούς και τους πολιτικά περιθωριοποιημένους-αποκλεισμένους.

Η οπτική του care παρατηρεί από κάποια απόσταση τη διαμάχη γύρω από το κατά πόσο το πέρασμά του από τον οίκο στον κόσμο μέσω της αγοραιοποίησης (έμμισθη εργασία/ χρηματική ανταμοιβή), επαγγελματοποίησης/ τυποποίησης (εργατοώρες, «μισθός της νοικοκυράς), συμβατοποίησης (εκνομίκευσης) των σχέσεων φροντίδας, ή μέσω της ανάληψης από το Κράτος των «υπηρεσιών φροντίδας», αποτελούν θετικούς παράγοντες κοινωνικής αναγνώρισης των εργατών της φροντίδας και του ίδιου του care ή, αντίθετα, αποτελούν μια αρνητική εξέλιξη –«εμπορευματοποίηση/γραφειοκρατικοποίηση της φροντίδας»– ελάχιστα συμβατή με τις συναισθηματικές και ηθικές διαστάσεις και τον και αυστηρά προσωπικό χαρακτήρα της σχέσης φροντίδας.

Όχι γιατί δεν συμερίζεται, κάπως, την ένσταση περί μη αναγωγιμότητας της σχέσης του care στις απρόσωπες και τυπικές κατηγορίες της επαγγελματοποίησης, γνωρίζοντας, όμως, παράλληλα πως η επιμονή στην ένσταση αυτή μπορεί να λειτουργήσει ως επιχείρημα υπέρ της παραμονής των γυναικών «στα του οίκου» και, επομένως, στη διαιώνιση έμφυλων διακρίσεων.

Ούτε και γιατί δεν θεωρεί πως ο εκχρηματισμός και η νομική προστασία που απορρέει από τη συμβατοποίηση της σχέσης φροντίδας, δεν δίνουν κάποια θετική εργασιακή ταυτότητα και αξιοπρέπεια στους εργάτες της, δεν τους οπλίζουν με κάποιο νομικό πλαίσιο προστασίας και κάποιας μορφής δημόσιο έλεγχο απέναντι σε πρακτικές εκμετάλλευσης, που ανθούν, όσο ο χώρος του care δεν βγαίνει από το καθεστώς της άτυπης «μαύρης» εργασίας, από το καθεστώς της παραοικονομίας, σε εκείνο της νομιμότητας.

Επιμένει, ωστόσο, πως αυτές οι διευθετήσεις δεν αρκούν για τη θεραπεία και τον αποχαρακτηρισμό του χώρου του care ως θεάτρου προ-πολιτικών (προ-δημοκρατικών) μορφών έμφυλης και φυλετικής κυριαρχίας και ανισότητας. Δεν αρκούν για τον εκδημοκρατισμό του, δηλαδή για την έμφυλη και φυλετική ουδετεροποίησή του. Ούτε και για την ρήξη του –προπολιτικού/ ιδιωτικού– «φαύλου κύκλου» μεταφοράς απαξίας και απομείωσης της σημασίας της φροντίδας και των εργατών της. Και είναι αυτή η αποδυνάμωση (η «διπλή τρωτότητα», κατά τη διατύπωση της J. Tronto) των εργατών του care, που συντελεί ώστε ο επαγγελματικός χώρος των φροντίδων να είναι ο προνομιακός χώρος δράσης κυκλωμάτων εκμετάλλευσης, η επαγγελματική γκρίζα ζώνη παραγωγής επισφάλειας, ελαστικής απασχόλησης, η δεξαμενή της μαύρης εργασίας, της χαμηλής ειδίκευσης, της ευέλικτης προσαρμογής, η δυναμική της οποίας μπορεί να «επιμολύνει» και άλλα εργασιακά πεδία.

Στην περίπτωση, δε, της αποικογενειοποίησης των πρακτικών φροντίδας μέσω της δημοσιοποίησής τους και της συλλογικής ανάληψής τους από το Κράτος Πρόνοιας, στη δυτική συγκρότησή του, θα πρέπει να δούμε κατά πόσο η φυσιογνωμία των θεσμών πειθαρχικού, ολιστικού, κλειστού τύπου που τις ανέλαβαν (σχολείο, νοσοκομείο κλπ.), δεν αναπτύχθηκε κατά το πρότυπο και παγιώνοντας κάποιες από τις παραδοσιακές όψεις των έμφυλων ρόλων πατριαρχικής έμπνευσης. Δεδομένο, που δεν αποτυπώθηκε μόνο στη μορφή του *familialisme de l'État* (οικογενειοποίηση του κράτους),¹⁶ αλλά και στη θηλυκοποίηση των υπηρεσιών φροντίδας. Το γεγονός ότι οι δημόσιες υπηρεσίες φροντίδας παραμένουν γυναικεία υπόθεση δεν αποτελεί μια πατριαρχική αρχαιότητα, αλλά ενεργητική (επαν)εγγραφή έμφυλων ρόλων στο πρόγραμμα της οργάνωσης των θεσμών του μοντέρνου δικαίου (Pattaron, 2006, σ. 180).

6.3.4 Το Care ως πολιτικό όραμα

Η ηθική του care δεν εξαγγέλλει ένα ουτοπικό –και για κάποιους αφελές– όραμα διαφορετικής πολιτικής συνύπαρξης των πολιτών στο πλαίσιο των συγχρόνων δημοκρατιών. Ούτε επιζητά την επιστροφή του συναισθήματος στο δημόσιο χώρο. Η ετερόδοξη αυτή, μη δεοντολογική, ηθική, που επισημαίνει την αλληλεξάρτηση των ανθρώπων και την ηθική αλληλοδέσμευσή τους, που δίνει σημασία στην ανταπόκριση στις ανάγκες των άλλων, δεν επιζητά την κατά μέτωπο αντιπαράθεση και επικράτησή της απέναντι στην ηθική της δικαιοσύνης. Αμφισβητεί, απλώς, το μονοπώλιο της τελευταίας στο πεδίο του ηθικού και επιτρέπει να φωτιστούν, με ένα δικαιότερο τρόπο, οι μικρές ιστορίες της καθημερινότητας ως παραγωγοί ηθικής και να ενδυναμωθεί, να αποκτήσει εμπιστοσύνη στον εαυτό της, η «χαμηλή φωνή» των περιθωριοποιημένων κοινωνικών ομάδων.

Η οπτική του care καλεί τις δυτικές φιλελεύθερες δημοκρατίες σε μια επανεπεξεργασία του πολιτικού, ώστε να «δημιουργηθεί χώρος για το care». Για τη δική της λογική, η ριζική θεραπεία των ανισοτήτων του care είναι πρωτίστως ζήτημα αναανοηματοδότησης της πολιτεότητας (του περιεχομένου του πολιτικού δεσμού) και ανάπτυξης της δημοκρατικής αρχής. Το άνοιγμα του αυτόνομου και αφηρημένου πολιτικού υποκειμένου των δικαιωμάτων στο ενσώματο *πολιτικό* υποκείμενο των αναγκών και, επομένως, στο υποκείμενο που παρέχει και λαμβάνει care, η τοποθέτηση του care στην καρδιά των δημοκρατικών αξιών της σύγχρονης κοινωνίας, η δημόσια επαναξιοδότηση του τρόπου με τον οποίο ο εργατής της φροντίδας γνωρίζει τον κόσμο, ένα δημόσιο βήμα για τη φωνή του, διαγράφουν προς το παρόν ένα ορίζοντα προβληματισμού για μια άλλη πολιτική κοινωνία, μια άλλη κατανόηση του πολιτικού.

Η θέση της C. Gilligan έδωσε τη δυνατότητα να αναπτυχθούν πολλοί ορισμοί της ηθικής του care: το κεντρικό, ωστόσο, και κοινό χαρακτηριστικό αυτών των ορισμών είναι η έμφαση στο *συγκεκριμένο* και το *ιδιαιτέρο*. Η ηθική τού φροντίζει έχει τις συγκεκριμένες ανάγκες συγκεκριμένων ατόμων σε εξειδικευμένες περιστάσεις ως εναρκτήριο σημείο της διερώτησης τού τι πρέπει να γίνει. Απομακρύνεται, επομένως, από τις ηθικές θεωρίες που εκκινούν από γενικές αρχές και κανόνες. Αυτός ο παρτικουλαρισμός οδήγησε πολλούς θεωρητικούς στο να υποστηρίζουν ότι η ηθική της φροντίδας δεν μπορεί να αποτελέσει θεμέλιο για τις γενικές πολιτικές σχέσεις μεταξύ των πολιτών.

Ο πολιτισμός της ισότητας δεν αγαπά τις σχέσεις της εξάρτησης. Τις θεωρεί κάτι το αρνητικό. Η επαναξιοδότηση της ηθικής της φροντίδας ρίχνει ένα άλλο φως στη σχέση της εξάρτησης, αφού αναδεικνύει τη θετική πλευρά της: είναι ο τόπος μιας ηθικής θετικής εμπειρίας με την ουσιαστική έννοια του όρου.

6.3.5 Το Care ως περιεχόμενο του πολιτικού δεσμού

Η αναγνώριση του care ως κεντρικής δημόσιας αξίας θα έμενε εγγείρημα ημιτελές ως προς την αποτελεσματικότητά του, αν δεν θα μπορούσε, με τη σειρά του, να επηρεάσει το περιεχόμενο της πολιτεότητας, να οδηγήσει σε μια άλλη, πιο «ευρύχωρη», κατανόηση του πολιτικού δεσμού. Γενικά μιλώντας, η πολιτικοποίηση του care οφείλει να εμπλακεί σε μια διερώτηση ως προς τη σχέση μεταξύ δημοκρατίας, care και πολιτεότητας. Και επειδή η αναγνώριση του care δεν μπορεί παρά να γίνει μέσα στο πλαίσιο μιας σύγχρονης, δημοκρατικής πλουραλιστικής κοινωνίας, η φροντίδα ως πρακτική μπορεί να συμβάλλει στην αλλαγή των πρακτικών της δημοκρατικής πολιτείας. Δεν αρκεί το φιλελεύθερο σχέδιο μιας πολιτικής κοινωνίας, όπου η σχέση με τον άλλον κρίνεται υπό τη μόνη προϋπόθεση του σεβασμού ενός συνόλου (τυπικών) δικαιωμάτων.

Οι ηθικές αρετές της προσοχής, της υπευθυνοποίησης, της δεξιοτήτας και της ικανότητας ανταπόκρισης δεν χρειάζεται να περιορίζονται στα άμεσα αντικείμενα της φροντίδας, αλλά μπορεί να επηρεάσουν/ να εμπνεύσουν τις πρακτικές μας ως πολιτών. Μπορούν να γίνουν συστατικά της πολιτικής μας ζωής. Πρόκειται, ουσιαστικά, για μια σύγκλιση των αξιών του care με τις διαλογικές αξίες που βρίσκονται στην καρδιά των δημοκρατικών πρακτικών: το να ακούς, να αντιλαμβάνεσαι, να δίνεις προσοχή στον άλλο, να τον «παίρνεις στα σοβαρά».

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Baier, A. (1987). The need for more than justice. *Canadian Journal of Philosophy*, Volume 17, Supplement 1, 1987, σ. 41 επ.

- Chodorow, N. (1979). *The Reproduction of Mothering*. Berkeley: University of California Press.
- Dorlin, E. (2005). Les Blanchisseuses. La société plantocratique antillaise, laboratoire de la féminité moderne. Στο Roux, H., Dorlin, E. & Fougeyrollas-Schwebel, D. (επιμ.). *Le corps entre sexe et genre*. Paris: Harmattan, σ.143-165.
- Dorlin E. (2006). Dark Care: de la servitude à la sollicitude. Στο Paperman, P. & Laugier, S. (επιμ.). *Le Souci des autres. Éthique et politique du care*. Paris: Éditions de l'École des hautes études en sciences sociales, σ. 87-97.
- Feder-Kittay, E. & Feder, E.K. (2002). *The subject of Care. Feminist Perspectives on Dependency*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
- Fricker, M. (2007). *Epistemic Injustice, Power and the Ethics of knowing*. Oxford: Oxford University Press.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice. Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Haber, S. (2006). Éthique du care et problématique féministe dans la discussion américaine actuelle. Στο Paperman, P. & Laugier, S. (επιμ.). *Le Souci des autres. Éthique et politique du care*. Paris: Éditions de l'École des hautes études en sciences sociales, σ. 155-175.
- Held, V. (1995, επιμ.). *Justice and Care. Essential readings in Feminist Ethics*. Boulder, CO: Westview Press.
- Kohlberg, L. (1981). *Essays on Moral Development, vol. 1: The Philosophy of Moral Development*. San Francisco: Harper and Row.
- R. Lenoir, R. (2003). *Généalogie de la morale familiale*. Paris: Seuil.
- Méda, D & Perivier, H. (2007). *Le deuxième age de l'émancipation des femmes*. Paris: Seuil.
- Méda, D. (2008). Pourquoi et comment mettre en œuvre un modèle a deux apporteurs des revenus deux pourvoyeurs de soins ? *Revue française de socio-économie*, 2, 2008, σ. 32.
- Μαροπούλου, Μ. (2011). Παράμετροι μιας «δύσκολης» αναγνώρισης: Το φροντίζεϊν. Στο Δεδουσόπουλος, Α. & Κουτρούκης, Θ. (επιμ.). *Η διεύρυνση του τομέα των υπηρεσιών*. Αθήνα: Κριτική.
- Martin, C. (2008). Qu' est-ce que le social care? Une revue des questions. *Revue française de socio-économie*, 2, 2008, σ. 38.
- Molinier, P. (2009). Quel est le bon témoin du care? Στο Molinier, P., Laugier, S. & Paperman, P. *Qu' est-ce que le care? Souci des autres, sensibilité, responsabilité*. Paris: Payot & Rivages, σ. 235-251.
- Noddings, N. (1984). *Caring. A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*. Berkeley: University of California Press.
- Παπαταξιάρχη, Ε., Τοπάλη, Π. & Αθανασοπούλου, Α. (2008). *Κόσμοι της οικιακής εργασίας. Φύλο Μετανάστευση και πολιτισμικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του πρώιμου 21ου αι*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Paperman, P. (2006). Les gens vulnérables n'ont rien d' exceptionnel. Στο Paperman, P. & Laugier, S. (επιμ.). *Le Souci des autres. Éthique et politique du care*. Paris: Éditions de l'École des hautes études en sciences sociales, σ. 281-298.
- Pattaron, L. (2006). Le care est-il institutionnalisable ? Quand la politique du care é mousses son éthique. Στο Paperman, P. & Laugier, S. (επιμ.). *Le Souci des autres. Éthique et politique du care*. Paris: Éditions de l'École des hautes études en sciences sociales, σ. 189.
- Pocock, G.A. (1995). The ideal of citizenship since classical times. Στο Beiner, R. (επιμ.). *Theorizing Citizenship*. Albany, NY: State University of New York, σ. 30-32 & 34-36.
- Tronto, J. (1980). *Moral Boundaries. A political argument for an Ethic of Care*. London: Routledge [ελληνική έκδοση (2013): *Για μια πολιτική της μέριμνας σε έναν ενάλωτο κόσμο*. Αθήνα: Πόλις.
- Tronto, J. (2006). Vicious circles of privatized care. Στο Hamington, M. & Miller, D. (επιμ.). *Socializing care: Feminist ethics and public issues*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, σ. 3-26.

¹ Ο σημασιολογικός πλούτος και η πλαστικότητα της αγγλικής λέξης *care* –ουδετεροποιημένο απαρέμφατο– επιτρέπει στον ομώνυμο όρο να ορίσει με περιεκτικό τρόπο τόσο την ηθική/ ψυχολογική διάθεση για φροντίδα, την οποία προϋποθέτει, όσο και την (πραγματική) υλική πράξη με την οποία εκδηλώνεται. Υπό την έννοια αυτή, περιλαμβάνει όλα όσα σηματοδοτούνται από ένα πλήθος λέξεων της ελληνικής γλώσσας: φροντίδα, έγνοια, μέριμνα, μέλημα, προσοχή, επιμέλεια, ευθύνη, κηδεμονία, αρμοδιότητα κλπ. Γι' αυτό και σε πολλές, πλην της αγγλικής, γλώσσες έχει επιλεγεί να διατηρηθεί αμετάφραστος ο όρος και να καθιερωθεί πλέον στη διεθνή βιβλιογραφία, ως ηθική του *care*. Αυτή η πολυσημία οφείλει να ανακαλείται και στο παρόν κείμενο. Παρότι, λοιπόν, είναι επιστημονικά ορθότερο να διατηρηθεί και στα ελληνικά συμφραζόμενα ο όρος αμετάφραστος, επειδή η θεωρία αυτή είναι ακόμη άγνωστη στην Ελλάδα, και προκειμένου ο Έλληνας αναγνώστης να μη δυσκολευτεί, επιλέχθηκε είτε να χρησιμοποιηθεί συμβατικά η λέξη φροντίδα και εντός παραθέσεων ο αγγλικός όρος *care* για τη σχετική θεωρία, είτε οι δύο όροι να χρησιμοποιούνται εναλλακτικά.

² Από την τεράστια βιβλιογραφία και, πέραν των επιμέρους τίτλων που εντοπίζονται στις υπόλοιπες σημειώσεις του παρόντος, βλ. Noddings (1984), Held (1995), Feder-Kittay & Feder (2002).

³ Για την έννοια «κρίση του *care*» βλ. Paperman (2006, σ. 281-298) και Martin (2008, σ. 38).

⁴ Ο L. Kohlberg εφαρμόζει το μοντέλο εξελικτικής γνωστικής ανάπτυξης του J. Piaget για να μετρήσει τον τρόπο απόκτησης ηθικής συνείδησης. Κατά τον J. Piaget, η ανθρώπινη έμφυλη ταυτότητα έχει μεν βιολογική αφετηρία, ωστόσο, ως ψυχικό γεγονός αναπτύσσεται παράλληλα με τη γνωστική ανάπτυξη του ανθρώπου χάρις στα «γνωστικά φίλτρα», που επιτρέπουν σ' αυτόν να επεξεργάζεται πληροφορίες από τον εξωτερικό κόσμο και να τις μεταφράζει με έμφυλο τρόπο. Η κοινωνικοποίηση είναι μια ενεργός διαδικασία και όχι μια παθητική πρόσληψη πληροφοριών του εξωτερικού κόσμου. Αυτή η διαδικασία υπόκειται σε εξέλιξη, με την έννοια ότι ακολουθείται μια πορεία από τις εξωτερικές ενδείξεις σε ατομικές ιδιότητες προσώπων. Η απόκτηση έμφυλης ταυτότητας (κάτι που συμβαίνει στην ηλικία των 5 ή 6 χρόνων), αν και μη αναστρέψιμη, δεν είναι ένα στατικό γεγονός. Η γνώση είναι ρευστή και συνεχίζεται καθ' όλη τη διάρκεια του ανθρώπινου κύκλου ζωής, με τον ίδιο τρόπο που συνεχίζεται και αναπτύσσεται η ανθρώπινη κοινωνικοποίηση. Από αυτή την οπτική, η σταθερότητα μιας αίσθησης έμφυλου εαυτού δεν εξαρτάται από βιολογικούς παράγοντες, ανατομικές διαφορές, πρώιμες εμπειρίες ή γνωστικά φίλτρα. Εξαρτάται από τον τρόπο που ένα παιδί σταθεροποιεί στις καθημερινές του σχέσεις την ατομική του ταυτότητα. Ως ψυχικό/ γνωστικό γεγονός, η έμφυλη ταυτότητα είναι ένα συνεχές επίδικο που εξαρτάται από τις προσδοκίες του κοινωνικού περιγύρου και από τις προηγούμενες εμπειρίες τού να είναι κανείς άνδρας ή γυναίκα.

⁵ Η, κατά C. Gilligan, γυναικεία ηθική σκέψη θα συναντηθεί τελικά με τις έννοιες των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων και με την έννοια της ισότητας, δηλαδή με το πεδίο της ηθικής της δικαιοσύνης, σε μια μεταγενέστερη στιγμή στη διαδρομή της εξέλιξης του γυναικείου εαυτού, καθώς οι γυναίκες αναπροσδιορίζουν και διευρύνουν την έννοια της φροντίδας, ώστε να περιλάβει και την ευθύνη και φροντίδα για τον εαυτό (τους). Το ενδιαφέρον για τους άλλους οδηγεί στο ενδιαφέρον για τον εαυτό. Βλ. και Haber (2006, σ. 155-175).

⁶ Το 1995, πάντως, στον πρόλογο της επανέκδοσης του βιβλίου της, η C. Gilligan θα εισαγάγει τη διάκριση μεταξύ μιας «γυναικείας» και μιας «φεμινιστικής» αντίληψης του *care*, λέγοντας πως η σύνδεση της ηθικής του *care* με το γυναικείο υποκείμενο είναι μια εμπειρική παρατήρηση που δεν είναι απόλυτη. Η διαφορά των δύο ηθικών είναι υπόθεση μιας διαφορετικής φωνής, μιας διαφορετικής θεματικής και όχι μια έμφυλη διαφορά.

⁷ Κατά την N. Chodorow (1979), η πρωταρχική εξάρτηση μητέρας-παιδιού θα λάβει διαφορετική τροπή στη συνέχεια της ζωής του παιδιού ανάλογα με το φύλο του. Η μητέρα μεγαλώνει τον γιο της με βάση την ιδέα πως ανήκει στο αντίθετο φύλο, με αποτέλεσμα η απόκτηση της ανδρικής ταυτότητας να περνά μέσα από την εμπειρία ενός πρώιμου αποχωρισμού (*ethics of separation*), ενώ η απόκτηση της γυναικείας ταυτότητας από την κόρη είναι αξεδιάλυτα συνδεδεμένη με την εμπειρία μιας παρατεταμένης σύνδεσης με τη μητέρα, γεγονός που καταλήγει στη μεγαλύτερη ικανότητα των γυναικών για σχέσεις σύνδεσης (*ethics of relatedness*).

⁸ Είναι αυτό που η J. Tronto «η υπερηφάνεια του *care*».

⁹ Για μια τέτοια προσέγγιση βλ. Molinier (2009, σ. 235-251).

¹⁰ Από την τεράστια όγκο επιστημονικής παραγωγής γύρω από το θέμα, βλ. ενδεικτικά Παπαταξιάρχης κλπ. (2008), όπου και εμπειριστατωμένη διεθνής βιβλιογραφική επισκόπηση, και σε Ψημμένος & Σκαμνάκης (2008).

¹¹ Η υποτίμηση των υπηρετών φροντίδας ως φορέων λόγου, ή η υποτίμηση του λόγου των φορέων φροντίδας αντιστοιχεί στην υποτίμηση (αδικία) που οι πολιτικές ελίτ επιδεικνύουν για τον «αδαή» πολιτικό λόγο των απλών πολιτών, όπως αυτό έχει μελετηθεί από την M. Fricker (2007). Η συγγραφέας εισάγει μια διάκριση μεταξύ *injustice testimoniale* και *injustice hermeneutique*, που θα μπορούσε επιτυχώς να αναφέρεται και στην περίπτωση του λόγου των παρόχων *care*.

¹² Για την ιδέα πως ο πολίτης κατανοείται ως απαλλαγμένος από την εργασία του *care* χάρις στην κατοχή συζύγων και δούλων για να την πραγματοποιούν στη θέση του, βλ. Pocock (1995, σ. 30-32 και 34-36).

¹³ Για την έμφυλη, φυλετική και ταξική γραμμή διάκρισης που διαπερνά το πεδίο του *care*, βλ. Paperman (2005, σ. 288).

¹⁴ Αυτό το παράδειγμα κυριαρχίας ακολουθεί στην έρευνά της και η E. Dorlin (2005).

¹⁵ Όπως παρατηρεί η D. Méda (2008, σ. 32), παρά την παρακμή του μοντέλου του τροφοδότη-άρρενος (male bread-winner), οι γυναίκες παραμένουν οι βασικές υπεύθυνες για τις οικιακές εργασίες και για το μεγάλωμα των παιδιών στις χώρες του OCDE, βλ. και Méda & Perivier (2007).

¹⁶ Για τον όρο *familialisme de l'État* (κρατικός πατερναλισμός) βλ. Lenoir (2003, σ. 75).